

NÉMET TELEPESEK EGY DUNÁNTÚLI URADALOMBAN A 18. SZÁZAD DEREKÁN

Esettanulmány a tata-gesztesi uradalom történetéből

A török hódítás korszaka és a Habsburg-ellenes küzdelmek lezárulta után a 18. század eleje a gazdasági élet újjászervezésének időszaka volt Magyarországon. A korabeli gazdálkodásban meghatározó szerepet játszó nagybirtokok termelésüket extenzív úton, a termőterület és a munkáskezek számának gyarapításával tudták fokozni.

A csallóközi eredetű, protestáns Eszterházy család a 17. század folyamán emelkedett a köznemesség soraiból a fontos közjogi tisztségeket viselő, főúri familiák közé. Katolizálása után Eszterházy Miklós (1583–1645) nádor elnyerte a grófi címet. Pál fia a család hercegi, Ferenc az úgynevezett ifjabb fraknoi grófi ágának megalapítója. Ez utóbbiból származott a korszak jelentős birtokszerzői közé tartozó gróf Eszterházy József országbíró (1682–1748) is. Pályája, melynek során jelentős közjogi méltóságokat töltött be, illetve magas közigazgatási-katonai tisztségeket viselt, az 1710-es évektől ívelt fel (1711-től Komárom vármegye főispánja, 1733–1741 közt horvát–szlavón–dalmát bán volt). A kezén lévő, Horvátországtól a Dunántúl északi részéig húzódó birtokkomplexum 1702–1738 közt alakult ki: családi javak, királyi adományok és vásárlásai révén. A gesztesi részirtokhoz a testvérével tett birtokosztás révén, 1720-ban jutott, a tatai uradalmat 1727-ben vásárolta meg. Ez az uradalmainak rendszerében központi szerepet játszó domínium a Vértes és Gerecse hegységek területén, a 18. századi Komárom vármegye Duna-jobbparti részén és a szomszédos Fejér és Győr vármegyékben helyezkedett el. E területek a hódoltság, majd a felszabadító harcok során igen jelentős pusztulást szenvedtek.

Az 1740-es évektől, az osztrák–porosz háborúkkal, az osztrák és cseh tartományok ipari fejlődésével és a belső piac fokozatos növekedésével összefüggésben bekövetkező gazdasági változások kedvezően hatottak az árutermelés fejlődésére. Előnyös helyzetben voltak azok a nagy uradalmak, amelyek a nagyobb városok felvevőpiaca és – az ország korabeli katasztrofális állapotú úthálózatát tekintve alapvetően fontos módon – a természetes közlekedési-szállítási útvonalat jelentő vízi utak közelében helyezkedtek el. A tata-gesztesi uradalom Dunához közeli fekvése lehetővé tette a szállítást az elérhető távolságban lévő Bécsbe és Pozsonyba, illetve a győri és komáromi katonai élelemtárakba. Az uradalom fő bevételi forrásait a gabona- és faeladás, majd a saját kezelésbe vett vendégfogadók, kocsmák, sör- és pálinkaházak jövedelme jelentette.

Az adott korszakban a termelés kiterjesztésének, növelésének útját az extenzív gazdálkodás jelentette. A művelésbe vont terület gyarapítására nemcsak az újabb birtokszerzések, hanem a mocsárlecsapolások, erdőirtások is lehetőséget adtak a tata-gesztesi domíniumban. Kamarai támogatással kezdték meg 1747-ben Tata, Almás, Szőny határában a Duna felé húzódó mocsarak lecsapolását és a folyóhoz vezető „kanális” építését.

Az uradalmak benépesítését szolgálta Eszterházy József 1733. február 4-én kiadott telepítő pátense. Amint a populationista gazdasági elveket valló gróf megfogalmazta: „*Ubi Populus, ibi Obulus*”. A pátens nyomán megindult a földszükétől és a kötött öröklési rendtől szenvedő (a földet a legidősebb fiú örökölte) délnémet területekről a német jobbágyok betelepülése Eszterházy József jószágaiba. Az új jövevények főleg frank és el-

zászi területekről, a würzburgi és a strassburgi egyházmegyékből érkeztek. Jöttek azonban német telepesek Moson megyéből is, sőt az is előfordult, hogy már magyarországi falvakba települt német jobbágyok költöztek át más helységbe. (Így például a Pest-Pilis-Solt vármegyei Vörösvárról a Fejér megyei Szárra.) Megtörtént az is, hogy a mostoha természeti viszonyok miatt az első telepesek továbbvándoroltak, s a falut a második telepscsoport népesítette be, mint például a Vértesben fekvő, szűk határu irtásfalú, Kozma esetében (Fejér megye).

A német települések közül héttel a tatai uradalom „örökös szerződést” kötött (Agostyán, Baj, Alsó- és Felső-Galla, /Duna/Szentmiklós, Tolna, Zsemlye /Vértessomló/). Az 1723. évi törvények szerint a letelepülő földművesek 6, a kézművesek 15 év mentességet kaphattak az állami adók alól. A szóban forgó uradalmakban a contractusok legjelentősebb pontjai közé négy év adómentesség, az úrbéri szolgálat alóli hat év felmentés és a szabad költözés tartoztak. A mentelmi évek alatt a települők kötelesek voltak házat építeni, ezeket azonban „garaspénz” („*Erbführgeld*”) lefizetése ellenében szabadon adhatták-vehették. A tatai és gesztesi uradalmakban az örökszerződéses községek mellett további hat faluba is települtek németek (Kecskéd, Környe, Szomód, Tarján a tatai, Boglár és Mezőörs a gesztesi részen) a magyar jobbágyok mellé. Szolgáltatásaik megegyeztek az ottani régebbi lakosokéival, azonban ők e helyeken is szabadon költözhattak.

Az uradalom fennmaradt iratanyagában, a „fiatal és egészséget szerető” német telepesekre vonatkozó egyéb elvárásokat illetően, nem található feljegyzés az új uradalmi alattvalók eszközállományról (talajművelő eszközök: eke, borona stb.). Felszereltségükkel ellentétben, az állatállományt tekintve viszont meghatározták, hogy az újonnan érkezetteknek legalább egy pár igaerővel rendelkező, azaz annak beszerzésére képes földműveseknek kellett lenniük. Az uradalom birkásházaiban főleg német bérlőket találunk, akárcsak a „svájcerájoknak” nevezett, az intenzív állattenyésztés elemeinek megjelenését tükröző lefejő-tehenészetek esetében. Az uradalom német falvaiban a lovak magas száma, a kedvező földrajzi fekvésből is következően, a kereskedelembe való bekapcsolódást, s a telepesek árutermelés iránt fogékony szemléletét is tükrözte. (A német falvakban hagyományosan szántásra használták ezeket az állatokat.) Ami az alkalmazott művelési rendszereket illeti, a németek által megszállt falvak határában a háromnyomásos gazdálkodás nem a magukkal hozott, a korabeli magyarországinál előrehaladottabb termelési ismereteiből fakadt, hanem abból, hogy – az állami telepítések erre vonatkozó előírásaihoz hasonló módon – Eszterházy József is három részre osztva mérte ki számukra a földeket. Közismert, hogy a német telepesek közt sok volt a kézműves. Az uradalmak földrajzi elhelyezkedése, a környező erdőségek a fafaragó-szerszámkészítő mesterekből számára kínáltak lehetőségeket.

Úgy véljük, hogy a német jobbágyokról kialakult sztereotíp „szorgalmas, serény, keményen dolgozó, tehetsős” kép sokkal inkább a betelepítettek kedvezőbb gazdasági feltételeiben (szabad, adómentes évek, előírt háromnyomásos gazdálkodás stb.), s nem a magukkal hozott „fejlettebb” termelési ismeretekben gyökerezik. Eszterházy József – a kincstári és más, világi birtokokkal megegyező módon – uradalmában megbízott a „katolikus, szorgalmas” németekben. Amikor azonban némely faluból áttelepítette a protestáns magyar uradalmi alattvalókat, sohasem gazdasági okok, hanem a katolikus vallás állott előtérben az indokok között. Ahogy Wellmann Imre idézte egy helyen: „... *emotis, qui sapere detrectebant rectius, Helvetiae confessionis subditis, devoti ecclesiae romano-catholicae cultures Mossonio cum primis collecti ex agro substituuntur.*”

A növénytermesztés területén belül a szőlőművelés, illetve a vele összefüggő borter-

melés mindig is speciális ismereteket kívánt. A betelepítettek több új szőlőfajtát hoztak magukkal (például a rajnai rizlinget) és új elemeket honosítottak meg a termesztéstechnikában (rendszeres trágyázás, a szőlőművelő munka sajátos fázisai stb.). Itt is jelentkezett a fentebb már érintett piac felé fordulás.

A fennmaradt uradalmi iratanyag azonban több, korántsem csak lokális jelentőségű adatot is őriz. A burgonya termesztésének első írásos magyarországi említése, valamint az új fűtőanyag, a kőszén hazánkban igen korai felismerése ugyancsak az uradalom telepített német jobbágynak gazdasági ismereteihez kapcsolódik.

A burgonyatermesztés magyarországi, kezdeti időszakát illetően írásos adatok hosszú ideig nem igazolták az Újvilágból Európába átkerült növény hazai történetében a spontán paraszti kölcsönzés közvetítő szerepét. Így az 1760-as éveket megelőző időszakot tekintve, csak feltételezni lehetett, hogy a szervezett állami terjesztő akciók mellett a Magyarországra települő német lakosság is hozhatott új hazájába e növényből. A tataszteszi uradalomban, több más nagybirtokhoz hasonlóan, a háborús időszakokat túlélte, nagy létszámú települések használták a környező, elpusztult, elnéptelenedett falvak volt határait is. A geszteszi uradalom birtokközpontja, Csákvár mezőváros így vette művelés alá többek közt a már említett (Vértess) Kozma földjeit. Amikor ennek betelepítése megtörtént, a határhasználat körül természetes módon kiéleződött a vita a csákváriak és az új jobbágysok közt. Egy ilyen, tettelegességig fajuló összeecsapás alkalmával a csákváriak a kozmai kertekben a németek által magukkal hozott, a régebbi lakosok szemében mintegy az új telepesekek idegen voltát szimbolizáló növényt, a burgonyát is kitepkezték. Ezt örökítette meg a földesúrhoz írott levelében az uradalmak régense, a „grundbeer” kifejezéssel jelölve meg az új növényt. (A burgonya első magyarországi elnevezései a német „Erdapfel” és „Grundbeeren” szavak voltak. Így volt ez egyik első írásos említése, egy 1767. évi állami rendelet esetében is. Tudjuk, hogy e szavak tükörfordításaként keletkeztek a korai magyar megnevezések is.) A kozmaiak a káposztáskertekhez hasonlóan a határban kimért területen ültették el a burgonyát. A termesztés folytonosságát jelzi a 18. század végéről származó, a határbeli „krumpliskerteket” mutató térkép.

Ami a szénen illeti, a jelzett időszakban új, sőt ismeretlen anyag volt még a korabeli országterület java részén. 1745-ben a zsemlyei (Vértessomló) német jobbágysok valamely elkóborolt állataikat keresvén fedezték fel a szénkibúvást. Mivel előző hazájukban, amint azt később az uradalom tisztségviselőjének vallották, dolgoztak szén kitermelése körül, felismerték a nyersanyagot. Az uradalmak régense, a korban széles körben elismert, megbecsült gazdasági szaktekintélynek számító Balogh Ferenc erről értesülve, beszámolt Eszterházy Józsefnek az új felfedezéséről. Azonban ehhez a Hübner-féle lexikonhoz kellett fordulnia, annak lemásolt szócikkét mellékelte leveléhez az addig általa sem ismert új matéria, a „Stein Kohl” bemutatására. A gróf rendeletére az uradalomban dolgozó német kovácsoknak, lakatosoknak és fegyverkovácsnak mutatták meg a felfedezett szénen, hogy tegyenek vele próbát. Kedvező véleményük nyomán a szénen Bécs és Pozsony piacán szerették volna értékesíteni. A kitermeléshez azonban, érthető módon, nem voltak megfelelő szakembereik. Még az uradalommal szoros kapcsolatban álló, a mocsárlecsapolási munkákat vezető Mikovinyi Sámuel sem tudott ajánlani megfelelő személyt a Selmecen képzettek közül, hiszen az ércbányászat másfajta felkészülést igényelt. Amikor, sajnos a forrásokban közelebbről nem jelzett módon, 1748-ban végül is találtak valakit a munka irányítására, meghalt Eszterházy József. Birtokai gazdálkodáshoz nem értő, örökségét súlyos adósságokkal megterhelő fiára szállottak, s a szénbányászat ügye hosszabb időre feledésbe merült.

Irodalom

Fülöp Éva: Adatok a vértessomlói szénbányászat történetéhez. – Új Forrás, 1980. 5. sz. 63–67.

Fülöp Éva: Burgonyatermesztés egy dunántúli német telepés faluban 1745-ben. – Ethnographia, 1985. 2–3. sz. 336–340.

Fülöp Éva Mária: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében. I. In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 4. (Főszerk.: *Fűrészné Molnár A.*) Tata, 1991. 53–73.